

דברי חכמים וחידותם

יעקב לויפר

חוש ההומור והשנינות הלשונית של העם היהודי - הם מן המפורסמות, דומה שאין עם שהוציא מקרבו כמות כזו של חידודים חריפים ושנינויות דוגמת העם היהודי. מסתבר גם שהיתה זו תרופת מה לצרות וליסורים שעברו על ראשו של היהודי מאז ומעולם. אף אצל גדולי ישראל, להבדיל בין קודש ובין קודש קודשים, אנו מוצאים אמרות שפר חריפות שאין כמותן להתענג עליהם - ועל אלו והמסתעף מהם נרחיב מעט במאמר אשר לפניכם.

דומה שאין עם שהוציא מקרבו כמות כזו של חידודים חריפים ושנינויות דוגמת העם היהודי. מסתבר שדרך הצחוק או הבזז הצליח היהודי להתחזק קמעא בים הרשעות ומצוקות הגלות שסביבו. במיוחד הדברים אמורים בתקופת הפורים שאז נבעו והופיעו ממעיין היצירה היהודי 'מסכתות פורים', נוסחי קידוש לליל פורים, נוסחי 'כתובה' של המן הרשע וחבר מרעיו, מודעות אבל ופטירה של המן ועמלק, ועוד ועוד כיד היצירה הטובה על האמן המקומי.

אף אצל גדולי ישראל, להבדיל בין קודש לקודש ובין קודש קודשים, אנו מוצאים אמרות שפר חריפות שאין כמותן להתענג עליהם. במיוחד היו מפורסמים אמרותיו החריפות של רבי אייזל חריף, וסניטותיו במחברי הספרים שבאו אצלו לקבל הסכמות מתבדרות עד היום בפומי דאינשי. כך עם רבי נפתלי מרופשיץ, ועוד ועוד גדולי ישראל שאמרותיהם הקולחות מהלכות עד היום, ולא נס ליחן.

אולם לא לסוג של יצירה זו אנו רוצים להפנות את מבטנו הפעם, אלא לפניני לשון שניערו גדולי ישראל מחוצנם אגב אורחא. נובלות חכמה של חולין. לפניני לשון אלו הן יפהפיות, הן מצד משחקי הלשון המבריקים, והן מצד הבקאות העצומה של יוצריהן המתגלה כאן אגב אורחא כשהם מנסחים את משפטיהם מעשי חושב של שברי פסוקים, לשונות תרגום, ומימרות חז"ל. מי לא מכיר את **'הכל עשה יפה בעט"ו'** שמתנוסס לרוב בהסכמות של רבנים על ספרים למיניהם, והבנוי על את **'הכל עשה יפה בעתו'** (קהלת ג יא)

מה יפה הסיפור על אותו רב שעמד עליו מוכר גבינות בדרך ואיים לרוצחו נפש אם לא יתן לו כתב הכשר על חריצי הגבינה שלו, שלא היו כשרים. עמד אותו רב וכתב תעודת הכשר, אולם בראש המכתב ציין את התאריך 'יום פלוני בחודש פלוני, לסדר מתניכם חגורים' (שמות יב יא) מוכר הגבינה השמח הגיע למחוז חפצו עם תעודת כשרות. אולם הרב המקומי נטרד מן ה'לסדר', כי התאריך לא התאים עם פרשת השבוע כלל וכלל. פתח איפוא את החומש והתבונן היטב בפסוק 'מתניכם חגורים', ועד ארגיעה גילה את הרמז הטמון: לשון התרגום שם הוא 'חריצון יהון אסירין'.

דוגמא מוצלחת נוספת קשורה למהר"ם מלובלין הראשון שהיה עשיר גדול, ושונאים הפיצו עליו רינון שהוא מלוה בריבית. פעם אחת התארח בביתו אחד מגדולי ישראל והרבנית הגישה תקרובת על טס של כסף. באחת הפינות הצטבר אבק, והאורח שאל בבדיחות הדעת 'כלום אבק ריבית הוא זה?' לא, ענתה הרבנית: זהו אבק לשון הרע. אומנות זו שאנו מוצאים אותה כבר בגמרא, התפתחה במיוחד אצל חכמי עדות המזרח. דוגמא בולטת לאומנות כזו היא הפתיחה לשו"ת ריב"ש סי' ער"ב: יש שם קטע ענקי שכולו שרשרת של קטעי פסוקים ומאמרי חז"ל חרוזים ושזורים זה בזה מלאכת אמן, וקטעים רבים נוספים נמצאים בפתיחות אחרות של שאלות ותשובות הריב"ש.

מלאכה זו הגיעה לשיא אצל שני מחברים: רבי יעקב עמדין והחיד"א שבספרי שניהם נמצאת כמות עצומה של אמרי שפר מפולפלים ושנונים - המשביעים דשן את נפש הקורא שמצליח לרדת אל מקורותיהם. והאמת - להגיע למיצוי גמור של המקורות אי אפשר אלא בעזרת מחשב או תוכנת פרויקט השו"ת. נתפוס לדוגמא את השימוש של החיד"א בוריאציה נוספת של עט: "בעטיו של נחץ" כשהוא רוצה לציין שכתב במהירות. לדוגמא "את זה כתבתי בעטיו של נחץ, ויקרא לו נחוצתן". החיד"א מנצל כאן את דברי הגמרא (שבת נ"ה) "ארבעה מתו בעטיו של נחש", כששם הכוונה 'בעצתו של נחש' עיטא הוא עצה בארמית. אבל החיד"א הופך את העיטא לעט, ואת נחש לנחץ - לשון מהירות, ומקנח בלשון הפסוק (מ"ב י"ח ד) **ויקרא לו נחשתן**, תוך כדי שהוא הופך אותו לנחוצתן.

במקום אחר בו מרכיב את הביטוי עם רישא אחרת: "את קסתי נתתי בעטיו של נחץ" (יוסף אומץ סי' סא) על משקל "את קסתי נתתי בענן" (בראשית ט ג). גם אליהו ב"ר משה למשפחת ישראל - משדרי א"י וחברו של החיד"א, תופס לו לשון זה וכותב (שו"ת עוגת אליהו סי' יג) "ולהפיק רצונך תאות נפש שלחתי את ידי ואשיבך על קנ"ך בעטיו של נחץ" גם זה מעשה חושב של

קטעי פסוקים ומימרות 1. **ויפק רצון מה'** (משלי ח, לה), 2. **לשמך ולזכרך תאות נפש** (ישעיה כו, ח) 3. **כי עתה שלחתי את ידי** (שמות ט, טו) 4. **והשיבך על כנך** (בראשית מ, יג) 5. **בעטיו של נחש** שימו לב לדקות: הוא תפס את המלה **וְהַשִּׁיבְךָ** בעלת הניקוד החרגי (ברגיל הוא **וְהַשִּׁיבְךָ**) כדי שיוכל לקרוא **וְהַשִּׁיבְךָ** בלשון מדבר בעדו. כמו כן הוא הופך את 'כנך' ל'קנך' במשמעות של השבת איגרת אל ביתו של הנמען. יתכן גם שהוא רומז ללשון הגמרא (גיטין ו) "קן קולמוסא וקן מגילתא". וכבר קדם להם רבי בצלאל אשכנזי (שו"ת ס' לב) הכותב, [אודות אחד שכנראה הפיץ 'פסקוילים' על חברו] "אשר הרחיב פה האריך לשון וירב אמרים מרים זרים כנגדו ובעט בעטו בעטיו של נחש וחקק חקקי און".
עוד פנינה בעטיו של רבינו החיד"א: **'ולא עט האסף'** - כשהוא רוצה לומר שאין זה המקום לקמץ במילים, ותופס את הלשון **'לא עת האסף המקנה'** (בראשית כט ז)

פניני לשון

'שר המסכים' - ביטוי הלקוח מ'**שר המשקים'**, והמשמש במשפטים כגון 'לא שבקינן מאי דפשיטא ליה להרא"ש שר המסכים למאי דכבר הורה זקנו ראב"ן' (שו"ת מכתם לדוד יו"ד ב) **'הוא המסביר'** על המשקל **'הוא המשביר'** ו'**תמה תמה אקרא'** - על המשקל **'וטמא טמא יקרא'** (ויקרא יד ה') 'אסור לאדם להשהות ארי בתוך ביתו ואפילו קשור בשלשלת כי **אין אפוטרופוס לאריות'** (ים של שלמה) על משקל **'אין אפוטרופוס לעריות'** (כתובות י"ג) 'ובכל שאר המינים די שיאמר פרי העץ שהוא שם כולל, אבל **הארץ לעולם עומדת** (קהלת א ד) **ובכולם יש לו להזכיר בחתימה על הארץ'**. (רבינו יונה על הרי"ף ברכות לב).
דוגמא מעניינת במיוחד היא מדברי רבינו יונה (ברכות מא. מדפי הרי"ף) הדין על המקום שהמים צריכים להגיע אליו בעת נטילת ידיים ומסיים: "אבל עכשיו שנוטל השני קשרים משאר האצבעות וקשר אחד מהגודל אותו הקשר הראשון של גודל הוא במקום קשר ראשון ושני ונמצא שישאר עכשו **קצב אחד לכלהנה** (מ"א ז לז)" כוונתו היא כמובן לומר שכל האצבעות יהיו שוות בנטילה, והוא תופס לשון המקרא על המכוונות שעשה שלמה שהיו שוות במידתן.